

ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

ВИВЧЕННЯ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД РОМАНТИЗМУ: ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПИТАННЯ

Історичні знання рухалися у напрямку розширення і поглиблення своїх горизонтів, наслідком чого стало усвідомлення неоднорідності, етапності історичного поступу, а, отже, й необхідності його періодизації.

Хоч загальний поділ історії на давню, середньовічну й нову існував задовго до Романтизму, але саме цей історіографічний напрямок актуалізував проблему вивчення давньої історії, наповнивши її новим змістом та визначивши нові вектори дослідження.

В кінці XVIII – на початку XIX ст. європейська наука зацікавилася цивілізаціями давнього Сходу. В Африку та Азію відправилися численні експедиції, мета яких багато в чому визначалася тими містичними настроями, що охопили Європу в епоху Романтизму. В цих регіонах намагалися віднайти: прабатьківщину людства, прамову, систему нових знань чи пророцтв і одкровень. Навіть тогочасна археологія означається як «містична»¹.

Європейських вчених захоплювала не лише далека екзотика. З кінця XVIII – початку XIX ст. дедалі сильніше простежується інтерес до вітчизняних пам'яток старовини. Саме в цьому ключі формуються історичні пріоритети української історіографії другої чверті XIX ст. Слов'янська тема стає однією з головних у дослідженнях даного періоду вітчизняної історії.

Історіографія питання (вивчення давньої історії України в першій половині XIX ст.) хоч і є досить об'ємною, але серед досліджень мало спеціалізованих робіт, присвячених особливостям концепції давньої історії; її джерельного забезпечення в означений період і порівняльному аналізу. Окреслена проблема частково розглядається в дослідженнях трьох типів:

- в історіографічних та джерелознавчих роботах, присвячених такому періоду як Романтизм²;
- при розгляді історіографічного спадку того чи іншого історика першої половини XIX ст.: М. Максимовича, Д. Зубрицького,

М. Маркевича, В. Пассека, Ю. Венеліна і т.д.;

- та в роботах, що торкаються розвитку знань про давню історію³.

Отже, спробуємо й ми проаналізувати доробок Романтизму в царині давньої історії.

У XIX ст. історики традиційно розпочинали оповідь з часів Київської Русі, а якщо і згадували події більш ранніх епох, то часто поза межами їх часової лакуни, синхронізуючи з подіями Київської Русі, або з реаліями нового часу.

З другої чверті XIX ст. ситуація змінюється. Київська Русь вже не ототожнювалася з найдавнішою історією. У цього періоду виникають власні назви: «перші часи нашої історії», «найдавніший період» (В. Пассек)⁴; «глибока давнина» (І. Фундуклей⁵); «до-Рюриковий період» (Ю. Венелін)⁶ і т.д. Підсумовується рівень розробки історії вітчизни: «мало відоме давнє її життя»⁷. Визначається важливість дослідження давнього періоду: саме на цьому етапі закладалися основні ментальні риси, що зумовили подальшу історію того чи іншого народу.

Після того, як цей період отримує нове змістовне наповнення і виокремлюється в окреме історичне явище, з'являються лекційні курси. Зокрема, відомо, що М. Костомаров в університеті прочитав пробну лекцію: «Викладення історії руських слов'ян від найдавніших часів до утворення гунської держави»⁸. Споряджуються експедиції по вивченню давніх слов'ян: так у 50-х роках XIX ст. на чолі з М. Максимовичем відправлялася експедиція по слідам літописних слов'янських племен. Проводилися численні археологічні розкопки, що орієнтувалися на розшуки артефактів найдавніших, малодосліджених епох (на початок 50-х років XIX ст. було обстежено Слобожанщину, Південну Україну, Волинь, Київщину).

Звичайно, говорячи про найдавніший період, історики-романтики мали на увазі не сучасне його значення. В першій половині XIX ст. в Європі лише розпочалися дослідження знахідок кам'яного віку, тому виклад історичних подій таких далеких часів сприймався швидше як сміливий експеримент, гіпотеза.

Історики XVIII – початку XIX ст. мали досить приблизне уявлення про події, що відбувалися на території України у далекі часи. Цьому періоду в узагальнюючих історичних роботах приділялося небагато місця, де у стислому вигляді подавалася загальна схема давньої історії.

У XIX ст. після виходу робіт П. Шафарика історія ранніх слов'ян отримує власну періодизацію. Вона поділялася на першопочаткові, ще до

Геродотові часи та більш сучасний період, що розпочинався V-VI ст. н.е. й завершувався розповсюдженням серед слов'ян християнства⁹.

Порівнюючи пріоритетні теми XVIII - початку XIX ст. й другої чверті XIX ст., можна зазначити, що деякі з них, такі, як пошук первісної території, етногенетичні процеси були актуальними в обидва періоди. Але розглядалися вони по-різному.

Як основну рису варто відмітити дотримання істориками XVIII ст. принципу генетизму у вирішенні питання етногенезу. Однією з провідних тем стало зародження людства (пратериторією вважалися Гімалаї) й міграційні процеси, що охопили територію України. Встановлювався процес перетікання, послідовності утворення одного народу з іншого, послідовність біблійних «колін». Так достатньо новим для тогочасних уявлень про етногенетичні процеси є опис цих подій О. Рігельманом¹⁰.

Для підтвердження генетичної спадковості були залучені тогочасні лінгвістичні дослідження: « У своїй праці Рігельман зупиняється також на проблемі взаємин та історичної наступності слов'янства зі скіфами, кіммерійцями, готами, гунами, половцями, печенігами та іншими народами, які колись населяли Східноєвропейську рівнину. Торкаючись питання про етнічну належність згаданих народів, він помилково багатьох із них відносив до «слов'янського язика», зокрема скіфів, кіммерійців, готів, аланів, роксоланів»¹¹.

Подібна етногенетична схема не зникає і в більш пізній час в роботах істориків початку XIX ст. М. Берлінського¹² та М. Маркова¹³. Але вона уточнюється, стає більш правдоподібною, з неї виключаються очевидні протиріччя, зокрема, походження слов'ян одразу від декількох народів.

Сучасна наука відкидає таку етногенетичну схему походження слов'ян, радше говорячи про впливи, домішки, а не про пряму спадковість. Так само недовіриливо вона ставиться і до принципово іншої у порівнянні з просвітницькою романтичної концепції, зокрема про давність походження слов'янського етносу.

Романтики відмовилися від етногенетичних схем та міграційної теорії, що утвердилося в історіографії XVIII ст. Натомість зосередилися на історії слов'ян, як виключно автохтонного та давнього етносу. Вагомий внесок у з'ясування загальнослов'янської проблеми вніс чеський історик-славіст П. Шафарик¹⁴. Він запропонував теорію місцевого походження слов'ян, поставивши їх поряд з іншими європейськими народами, автохтонність яких на той час вже була визнана. Отже, слов'яни за П. Шафариком не пішли від жодного народу, в тому числі й від кочового азійського, а мали

власне індоєвропейське коріння. Для доведення цієї теорії істориком довелося звернутися до іншого комплексу джерел. Ще одним важливим здобутком П. Шафарика було утвердження думки про окремішність й наявність етнічної індивідуальності. У цьому він перш за все спирався на нові дані лінгвістики та етнографії.

В цей час за схожою схемою і з залученням подібної аргументації П. Куліш, М. Максимович, М. Костомаров доводили окремішність та автохтонність українського народу. Деякі теорії сприяли піднесенню ролі України серед інших слов'янських земель. Зокрема, З. Доленга-Ходаковський, спираючись на археологічні та етнографічні дослідження, прабатьківщиною слов'ян називав Полісся. Також з'являються твердження, що первісною територією праукраїнців була територія майбутнього літописного племені полян, що стало основою, ядром майбутньої Київської Русі¹⁵.

Окрім дослідження історії літописних племен, історики в цей час зацікавилися пошуками більш ранніх племінних утворень, зокрема, протодержавних утворень антів та венедів.

Але безумовно найвизначніше місце (що найбільше вирізняє цей історіографічний період від попереднього) серед інших тем займало дослідження так званої «внутрішньої історії». Цей термін на протязі першої половини ХІХ ст. змінюється: окрім «внутрішньої історії», з'являються «слов'янський світ», «дух народу» і т.д. Але як би не змінювались назви, означають вони одне – прагнення романтиків відзначити те потаємне, що зумовлює буття народу в його індивідуальності, неповторності, в тому числі – й у неповторності його історичної долі.

Для визначення цієї парадигми історики обирали такі площини, як: побут, традиції, світ вірувань (язичництво)¹⁶, система правових відносин (в перше дослідив сферу законів як результат прояву національних ментальних рис німецький вчений Ф. Савін'ї); культурологічний зріз.

Ці зміни в історіографічних підходах були тісно пов'язані із переосмисленням джерельної бази, за якою можна реконструювати давній період.

П. Шафарик у своєму ґрунтовному дослідженні відповідно до двох періодів давньої історії слов'ян визначив найголовніші групи джерел¹⁷. Письмові джерела (твори грецьких та римських авторів) домінували на початковому етапі, що завершувався V-VI ст. н.е. Ці твори в епоху просвітництва завдяки моді на класицизм були достатньо

розповсюдженими й відомими. Погляд на давні часи М. Берлінського, М. Маркова представляли собою еkleктику із свідчень Геродота, Птолемея, візантійських авторів та «Повісті минулих літ». В цьому вони певною мірою продовжили джерелознавчі традиції А. Шафонського, В. Рубана, О. Рігельмана. Хоча використання «сирих» джерел не було особливо притаманним для істориків XVIII ст. Вони часто користувалися вже готовими історіографічними концепціями в якості джерел для реконструкції давньої історії.

Історики в добу романтизму мали вже певний арсенал творів античних авторів, виданих у XVIII – на початку XIX ст. Головною їх інновацією стало не відкриття нових, а перечитання вже відомого класичного спадку. Відома інформація інтерпретувалася по новому, використовувалися методи вилучення опосередкованої інформації. Зразком такого перечитання античних авторів є вже згадувана робота П. Шафарика «Словянські старожитності», методика якої є загальною і характерною для інших романтиків у вирішенні питань історії ранніх слов'ян. Зокрема, для дослідників історії України, актуальним стало перечитання свідчень Нестора-літописця про час і події, що передували Київський Русі.

Досить новим письмовим джерелом в цей час стали оприлюднені повідомлення арабських мандрівників.

Але письмові джерела – це не єдиний вид свідчень, на які спираються історики в другій чверті XIX ст. Спектр джерел з давньої історії в цей час значно розширюється. Тепер до історичної реконструкції залучаються вже дані мовознавства, археології, етнографії.

В першій половині XIX ст. все більшого значення набувають археологічні знахідки. П. Шафарик залучає археологічні знахідки до переліку історичних джерел. Було усвідомлено їх значення для висвітлення давньої історії на фоні інших джерел, а також рівень розробки цього виду джерельної інформації: «... після простої розповіді Геродота до VIII, або навіть до IX століття, впродовж не менше тисячі років, всі літописи так непевнено говорять про рух народів, так недостатньо передають побут і звичаї, що мимоволі відчуваєш потребу в інших джерелах, що пояснили б слова літописів, і доповнили найважливішу сторону Історії народу, відкривали б його вірування, весь домашній побут його...»¹⁸.

В другій чверті XIX ст. археологічні знахідки виділялися в окремий вид історичних джерел завдяки певним методикам (класифікації, типологізації, порівнянню), що дали можливість отримувати повноцінну історичну інформацію. В цей час за допомогою цих джерел вдалося

встановити: територію розселення слов'ян; уточнити міграційні процеси, що охопили Україну, а також факти асиміляції; військовий побут; характер вірувань і т.д.¹⁹

Археологічні джерела виділялися не лише в окремий вид історичних джерел, але поступово почали займати пріоритетне місце серед інших видів історичних джерел до найдавнішої та давньої історії, оскільки, фактично залишалися єдиними їх свідченнями. Формується переконання, що археологія і є тією науковою практикою, що постачає джерела саме до давньої історії.

Окрім перечитання традиційних письмових джерел і використання нового виду (археологічних знахідок), суттєвою рисою джерелознавчих процесів стало і те, що пріоритетними джерелами в період романтизму почали вважатися перш за все ті джерела, що ігнорувалися попередньою історіографічною традицією: численні міфи, перекази, казки, оповіді, пісні – все те, що зберігалось і культивувалось народною пам'яттю. В наш час вже доведено цінність цих пам'яток як історичних джерел. Зокрема, міфи – це історичні оповіді, вкладені в міфологічні образи; етнографічні матеріали несуть фрагменти історичної реальності подекуди в її прадавній, незмінній формі.

В часи романтизму роль переказів була переосмислена. Якщо раніше синонімом переказу була «басня» (цим терміном означувалися джерела неварти уваги, що подають хибну інформацію), то в другій чверті XIX ст. за переказами визнається роль першоджерел. Їх вважають найпершою формою фіксації історичної інформації, що передавалася переважно в усній формі, інколи потрапляючи до пізніших літописів. Їх визнають найдавнішими історичними джерелами навіть скептична школа на чолі з М. Каченовським.

Як до повноцінного історичного джерела ставився й М. Максимович до переказів. Він неодноразово висловлював захоплення тим інформативним потенціалом, що вони несуть. Зокрема, в своїй праці «Про значення імені «Траян», згаданого в слові о полку Ігоря». В ній М. Максимович висловлює припущення про існування цілого масиву первісних оповідей, які на середину XIX ст. в уламковому вигляді збережені чи в піснях, чи в літописах, є першими історичними джерелами, а також найважливішими джерелами для вивчення давніх епох, оскільки є його сучасниками: «Було колись в Київській Русі своє повне, віковичне коло – міфічних вірувань, історичних переказів, поетичних сказань. З нього лише дещо, уривково і випадково, збереглося в наших давніх писаннях,

особливо ж в пісні о полку Ігоревім, в цьому живому і вірному відображенні тогочасної людини південноруської. До числа найдавніших уламків належать, здається, і чотири згадки з іменем Трояновим, які відношу я до того ж джерела власне народних переказів, з яких взято і Несторове сказання...»²⁰.

Але в тривалому захопленні переказами і народним фольклором простежуються певні зміни й етапи.

На самому ранньому етапі (20 – 30 рр. XIX ст.) загальна теза, з якої виходять романтики формулюється так: перекази є найдавнішою формою історичних джерел; фіксувалася й передавалася переважно в усній формі; донині існують в народному фольклорі, а також почасти зафіксована в більш пізніх джерелах – місцевих літописах. Так М. Каченовський вважав, що вони збереглися у Нестора-літописця, але із значними перекрученнями. Метод, який пропонувала школа скептиків застосувати до цього виду джерела: «очистити» перекази за допомогою наукової критики.

Дещо по-іншому вважає М. Максимович, опонуючи твердженням школи скептиків в межах загального питання. Він вважає, що вони збереглися в повному первісному вигляді у старовинних текстах. Історик як правило довіряє цим переказам і навіть з точки зору критичного розуму відверто фантастичні речі намагається підтвердити, залучивши інші види джерел. Сприймає перекази як прямі свідчення, не вбачаючи в них алегорії і не очищуючи від культурних нашарувань, а також від пізніших інтерпретацій.

Такі думки М. Максимовича накладалися на уявлення більшості українських романтиків, які вважали, що українські пісні є формою історичного епосу на зразок Гомерового, і варто їх лише зібрати в повному обсязі й розташувати за хронологією подій, як із небуття вирине історія України з найдавніших часів.

Але поступово, починаючи з 40-х років XIX ст. романтики приходять до висновку про певну міру спотвореності першопочаткової інформації, про заміну історичних реалій символами пізніших епох. Вони вбачають приховування початкової інформації за культурними нашаруваннями (М. Костомаров). Говорять про наявність не цілісної, а уламкової інформації (П. Куліш). Вивчають специфіку народної пам'яті та її глибину (так І. Фундуклей помітив, що в народній пам'яті домінує переважно татарська тема і більш сучасні реалії Гетьманщини).

Зрештою саме ці джерела є базовими в добу романтизму для з'ясування

ключових питань. Так саме на основі фольклорного матеріалу П. Шафарик довів автохтонне походження слов'ян. Також романтична історіографія була спрямована на вирішення етногенетичних питань. Для етногенезу дуже важливо, щоб етнос самоідентифікувався, розрізняв своє і чуже, а також мав цілий ряд індивідуальних рис. Джерелом для реставрації світоглядно-мислительного комплексу слов'ян в цей час був саме фольклор.

Але домінуючу роль цим джерелам забезпечило те, що вони найбільше відповідали романтичній концепції давньої історії слов'ян. Дослідження останньої не обмежувалося встановленням «історичної справедливості» - залучення до європейської сім'ї етносу, що довго вважався чужинцем. Насправді в глибокій давнині історики-романтики хотіли віднайти величну і вражаючу слов'янську історію, що власне і постає перед нами в часи романтизму. Вони описують її в міфологізовано-звеличувальних тонах: сюжетом самозародження розпочинається історія слов'янського світу; його подальший розвиток нагадує міфологічну космогонію – слов'яни витворюють навколо себе етнокультурний простір. На зміну міграційній теорії, за якою територія слов'ян вважалася об'єктом постійних завоювань, приходить панславізм, за яким вже слов'яни є головним джерелом експансії на євразійському просторі. Давня історія наповнюється фантастичними іменами слов'янських ватажків та описами перших слов'янських республік, висновками про прадавнє існування власної системи письма. Вражаючу картину дохристиянської слов'янської історії доповнює могутня і розвинута система язичницьких богів. Величезна територія від Балтійського до Чорного моря вкрита храмами і капищами богів, що втілюють силу, життєдайність, вогняну стихію агресії. Сама історія давніх слов'ян нагадує містичний ритуал, в якому разом люди, боги й природа творять органічний світ, що асимілює будь-який чужинський елемент, перетворюючи його на складову слов'янського світу.

Ця концепція, заснована на парадигматиці міфу, вимагала й відповідних джерел, що несли в собі певну міфологему. Народні перекази, легенди, міфи та пісні очевидно лише частково відповідали потребам нової історіографічної концепції, оскільки, в часи романтизму спостерігається тенденція до штучного створення історичних джерел потрібного 'атунку (фальсифікатів).

І хоч Романтизм швидко минув і багато з його міфів було розвіяно, але найголовніший його здобуток – піднесення історії з рівня простої хронології подій до рівня смислотворчої субстанції – багато в чому визначив подальший хід історичної науки.

-
-
- ¹ Генинг В.Ф., Левченко В.Н. Археология древностей – период зарождения науки (конец XVIII – 70-е годы XIX в.в.) – К., 1992.
- ² Журба О.І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції.- Д., 2003; Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи відродження другої половини XVIII – середини XIX ст. - Х., 1996.
- ³ Баран В.Д., Баран Я.В. Историчні витоки українського народу. – К., 2005; Чувпило Л.А. Востокведение в Харьковском университете (1805-1917). Дис. канд. іст. н.: 07.00.02. – Х., 2002.
- ⁴ Пассек В. Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов/ / Русский исторический сборник, изданный Обществом Истории и Древностей Российских – кн. 2-я. – М., 1839. – С. 201-209.
- ⁵ Фундуклей И. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии. К., 1848.
- ⁶ Венелин Ю. О споре между южанами и северянами на счет их россизма. – СПб., 1832.
- ⁷ Там само. – С. 10.
- ⁸ Кирило-Мefeldiivське товариство: У 3. т. – Т.1. – К., 1990
- ⁹ Шафарик П. Славянские древности. – М., 1837.
- ¹⁰ Ригельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994.
- ¹¹ Сас П., Щербак В. Історія України у висвітленні О.І. Ригельмана // Ригельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994 – С. 21.
- ¹² Берлинский М. Краткая российская история для употребления юношеству, начинающему обучаться истории, продолженная до исхода XVIII столетия. – М., 1800.
- ¹³ Марков М. О достопамятностях Чернигова. – Б.м., 1816.
- ¹⁴ Шафарик П. Вказ. праця.
- ¹⁵ Максимович М. Откуда идёт Русская земля по сказанию Нестеровой повести и по другим старинным писателям русским. – М., 1836.
- ¹⁶ Особливо активно язичництво слов'ян досліджували І. Срезневський та М. Костомаров. Див.: Срезневський І. Святинища и обряды языческого богослужения древних славян по свидетельствам современников и преданиям. – К., 1846; Його ж. Исследования о языческом богослужении древних славян. – СПб., 1848; Костомаров Н. Славянская мифология. – М., 1846.
- ¹⁷ Шафарик П. Вказ. праця.
- ¹⁸ Пассек В. Вказ. праця. - С. 202.
- ¹⁹ Окрім згаданих вже робіт В. Пассека та І. Фундуклея варто додати такі, як: Надеждин Н. О важности исторических и археологических исследований Новороссийского края, преимущественно в отношении к истории древностям русским// Торжественное собрание Одесского общества любителей истории и

древностей. – Одесса, 1840.- С. 27-58; Ашик А.Б. Воспорское царство с его палеографическими и надгробными памятниками, расписными вазами, планами, картами и видами.: В 3-х т. Одесса, 1848-49; Також варто згадати, що перші томи «Памятников, изданных Временною комиссиею для разбора древних актов, Высочайше учреждённою при киевском военном, подольском и волынском генерал-губернаторе» містили результати археологічних розкопок.

²⁰ Максимович М. О значении имени «Траян», упоминаемом в слове о полку Игоря // Собр. соч. в 3-х т. – К., 1877. – Т.2. – С. 427.